

Vassányi Miklós

„Isten” és „ész” Locke teológiájában

Faragó-Szabó Istvánnak

§ 1. A jelen dolgozat célja a következő kulcsfogalmak filozófiai elemzése John Locke (1637–1704) teológiájában: **Reason, Revelation, Natural Law, Religion, God és Enlightenment** (bár ez utóbbi csak igei alakban [to enlighten] fordul elő Locke vizsgált szövegeiben). Vizsgálatunkban Locke következő, a szerző életében nyomtatásban is megjelent műveire támaszkodunk: *An Essay Concerning Human Understanding* (1690), *The Reasonableness of Christianity...* (1695; Locke életében csak anonim kiadásban jelent meg), a *Paraphrase and Notes on the Epistles of Saint Paul...* c. exegetikai műhöz (posztum., 1705–1707) írott *Preface*, és a vallási neveléssel kapcsolatos bekezdések a *Some Thoughts Concerning Education* c. pedagógiai műből (1693); valamint a következő, hátrahagyott kéziratokra, melyek Locke XIX. századi életműkiadásában (*The Works of John Locke*, több kiadás, 10 kötet) jelentek meg először: *An Examination of P. Malebranche's Opinion of seeing all Things in God* (é. n.), *A Discourse of Miracles* (Locke utolsó éveiből) és *Remarks upon some of Mr. Norris's Books, wherein he asserts P. Malebranche's Opinion of our seeing all Things in God* (1693). E kéziratok természetesen nem teljesen kidolgozott szövegek, a kiadó szerint Locke szeretett volna tovább foglalkozni velük; ezzel szemben legalább bizonyosak lehetünk abban, hogy Locke itt nem kényszerül filozófián kívüli megfontolásokból virágnyelven beszélni. E szövegeken kívül röviden utalni fogunk még Locke egyes kortársainak (Culverwel, Wollastone, Norris, Bossuet és Malebranche) némely műveire is.

Vizsgálódásunkkal szeretnénk megmutatni, hogy

- Locke felfogása mind az „ész”, mind pedig a „kinyilatkoztatás” fogalmáról mennyire árnyalt és komplex;
- a „természeti törvény”-ről alkotott fogalma (csakúgy, mint a kortársaié) milyen univerzális;
- Locke vallásfogalma mennyire modern, teológiai istenfogalma pedig miként ötvöz hagyományt és újítást;
- az „Enlightenment” fogalma alatt az ún. korai „felvilágosodás” esetében valami egészen mást kell értenünk, mint amit az eszmetörténet általában tanít.

§ 2. Bevezetéképpen a következő, általános tételt állíthatjuk fel: Locke filozófiája lényegében véve teológiai antropológia, amely empirikus ismeretelmélete ellenére is a keresztény filozófiai hagyományban gyökerezik. E teológiai keretbe ágyazott antropológiát Locke a következő módon fejt ki: az *Essay* az ideák (fogalmak) rendszeres elemzése útján mutatja be a valóság filozófiai szempontból jelentős részét; azazhogy sohasem a valóságot magát, hanem mindig csak az ennek megragadására törekvő fogalmak rendszerét; minélfogva az *Essay* alapjában véve olyan, filozófiai antropológia, melyet Locke az **ember** szempontjából vázol fel. A *Reasonableness of Christianity*, Locke teológiai mesterműve ezzel szemben egy olyan, keresztény, de nem-felekezetű szótériológia (megváltástan), mely az emberi létezését döntően **Isten** szempontjából

közelíti meg. Rá kell tehát mutatnunk, hogy e két fő mű filozófiailag kiegészíti egymást, és hogy különösen a *Reasonableness* filozófiailag értelmezi és pontosítja az *Essay* több alapvető fogalmát.

§ 3. „Reason”. Az „ész” nyilvánvalóan a Locke-i életmű (és egyben a felvilágosodás) első számú kulcsfogalma, de egyben filozófiailag legnehezebben értelmezhető fogalma is, annak ellenére, hogy Locke saját maga is definiálja.¹ Az értelmezési nehézség nyelvi oka az, hogy Locke (kortársaival egyetemben)² sok más jelentésben is használja a megfelelő angol szót; filozófiai oka pedig az **ész kettős természete**.

A „reason” elvileg nem a legmagasabb rendű ismereti formánk, hiszen az az „intuition”, a közvetlen, értelmi belátás; de miután ez kizárólag saját létezésünkről juttat bennünket tudáshoz, tehát nagyon korlátolt hatókörű, ezért mégis az ész ama filozófiai eszköz és képesség, mely általában végső igazságkritériumként működik,³ és mint ilyen, gyakran szinte isteninek minősül. Az ész ugyanakkor lényegileg **emberi** is, az alacsonyabb rendű élőlények nem rendelkeznek vele; de e minőségében kétségtelesen **szupra-individuális**, tehát minden emberben ugyanazok a logikai (és morális) szabályok alkotják: ez Locke kifejezett előfeltevése, melyet axiómának nevezhetünk.⁴ Bár az ész ezek szerint gyakorlatilag a legmagasabb rendű képességünk, s bár mindenki azonos, a teológiai tárgyú művekből és kéziratokból mégis az derül ki, hogy ritka az olyan ember, akiben teljesen kifejlett formájában volna jelen, hisz általában épp a legfontosabb feladatait nem képes teljesíteni. Az *Essay* állítja, hogy Isten létezéséről demonstratív, tehát a diszkurzív racionalitás útján nyert tudásunk van, mely a bizonyítás rendje szerint az egyedi létezés közvetlen, értelmi belátására épül, mint megkérdőjelezhetetlen ismereti alapra. A *Reasonableness* és a *Discourse of Miracles* ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a „reason” valójában csak a „bölcés és erényes” emberekben tudja bizonyítani, hogy csupán egy Isten van,⁵ s hogy az ész a világtörténelem folyamán még soha nem volt képes világos alapelvekre építkezve megalkotni a tisztán racionális erkölcsstan rendszerét,⁶ jöllehet „*Morality is the proper Scien-*

¹ „[...] that Faculty, whereby Man is supposed to be distinguished from Beasts.” (NIDDITCH 1975, 668 = Book IV, Chapter I, § 1.) Ennél kifejtettebb a Locke-ianus **Wollaston** definíciója a *The Religion of Nature delineated* (1724) c. műben: „That power, which any intelligent being has of surveying his own ideas, and comparing them; of forming to himself out of those, that are immediate and abstract, such general and fundamental truths, as he can be sure of, [...] is what I mean by the faculty of Reason [...]” (WELLEK 1978c, 45 = Section III, Proposition VIII.)

² L. a „reason” szó 11 definícióját **Dr. Johnson** szótárában (mely 1755-ben jelent ugyan meg, de mindenekelőtt az 1580-tól 1660-ig terjedő időszakból veszi példaanyagát); valamint **Wollaston** ímént idézett művéből a következőket: „The word reason has several acceptations. *Sometimes* it is used for that power mentioned in the last proposition; as when we say, Man is a being imbued with reason. [...] *Sometimes* it seems to be taken for those general truths, of which the mind possesses itself from the intimate knowledge of its own ideas, and by which it is governed in its illations and conclusions; as when we say, Such a thing is agreeable to reason. [...] Again, *sometimes* it seems to stand only for some particular truth, as it is apprehended in the mind with the causes of it [...] as when it is said that such or such an assertion is reason.” (Kiemelés Wollastone-tól.)

³ „[...] Reason must be our last Judge and Guide in every thing.” (NIDDITCH 1975, 704 = Book IV, Ch. XIX, § 14.)

⁴ „[...] that standard of Reason which is common to us with all Men.” (NIDDITCH 1975, 706 = Book IV, Ch. XIX, § 16.)

⁵ „[...] reason speaking ever so clearly to the wise and virtuous, had never authority enough to prevail on the multitude; and to persuade the societies of men, that there was but one God, that alone was to be owned and worshipped.” (*Reasonableness*, Nuovo 1997, 135–136.)

⁶ „[...] it is too hard a task for an unassisted reason to establish morality in all its parts, upon its true foundation, with a clear and convincing light.” (*Reasonableness*, Nuovo 1997, 139.) Az ész kettős természetéről ld. még *A Discourse of Miracles*, [TEGG 1963], vol. IX, 263–264. (Miután e kötetek valóságos szerkesztője anonimitásban marad, ezért az egyik (az impresszumban feltüntetett) könyvkiadó nevét [TEGG 1963] használjuk hivatkozássul, szögletes zárójelben.)

ce and Business of Mankind in general...”.⁷ Az ész ugyanígy gyengének bizonyul az ún. „természeti törvény” („*law of nature*”)⁸ és a tisztán szellemi valóság (az Isten alatti, az ember fölötti létezők: az anyagi rendek)⁹ pontos megismerésében is. Ezek tekintetében az ésszel felruházott ember általában úgy jelenik meg, mint „*man in the dark [...] in his narrow cell [...]*”.¹⁰

Az ész (és tágabb értelemben az egész emberi megismerés) kettős természete mutatkozik meg abban is, hogy soha nem jut el a dolgok valóságos megismeréséhez: mindig csupán az észlelt dolog **névleges lényegét** („*nominal essence*”) ismeri meg, sohasem a **valós lényegét** („*real essence*”), mivel nem észleli közvetlenül a dolgot magát („*the thing in it self*”), hanem csak annak (a belső vagy külső érzéken keresztül érkező) ideáját.

Mindezek alapján azt állíthatjuk, hogy az ész a legmagasabb rendű emberi képesség ugyan, mégis gyenge: **elméletileg** képes volna a legmagasabb rendű megismerésre, **gyakorlatilag** mégsem képes rá,¹¹ ennél fogva rászorul a kinyilatkoztatás segítségére. Kettős természetének végső magyarázata az, hogy Isten, tehát a **végtelen** lény ruházta fel vele az embert, tehát egy **véges** lényt, és a végtelen belátás nem fér el egy véges befogadóképességben.

Az ész ugyanis Locke szerint kétségkívül Isten adománya az emberi fajnak („[...] *God in giving us the light of Reason [...]*”)¹²; és ezzel a „*reason*” fogalmának **metafizikai** fejtegetéséhez érkezőnk. Történeti megjegyzésként előrebocsáthatjuk, hogy az ész (valamint a világ) **isteni eredetével** kapcsolatban széles körű egyetértés uralkodik számos, XVII. század végi filozófus között (Culverwel, Norris, Locke, Wollastone, Bossuet, Malebranche). Az angol nyelvű szerzők által leggyakrabban használt metafora szerint az ész nem más, mint „*the candle of the Lord*” az emberben (Locke-nál a *Reasonableness*-ben)¹³. Ezáltal egy csapásra érthetővé válik az is, hogy az ész miért nyer, amint mondtuk, szinte isteni attribútumokat a filozófiai nyelvzetben: azért, mert kauzális értelemben valóban isteni; Isten az ész **oka** az emberben. Locke azonban – egyetlen szöveghelyen a *Reasonableness*-ben – még ennél is tovább megy, s a következőket mondja: az ész nem más, mint „[t]he [...] *spark of the divine nature and knowledge in man [...]*”.¹⁴ Szerzőnk itt többet sugall az isteni és emberi természet közötti **kauzális** összefüggésnél: ez már a **genetikai** kapcsolat teológiai szövegekörnyezetben való, egyszerű feltételezése. Az ész itt nem egyszerűen Istentől (*a Deo*), hanem Istenből (*ex Deo*) van; ez tehát a metafizika nyelvén szólva az Istenben való **lényegi részesülés** (*participatio essentialis*) feltevése. Locke azonban nem fejt ki ilyen, misztikus jellegű elméletet, ez a csírájában megjelenő tézis elszigetelt marad, hiszen Locke

⁷ *Essay*, Book IV, Ch. XII, § 11 = NIDDITCH 1975, 646.

⁸ „It is true, there is a law of nature: but who is there that ever did, or undertook to give it us all entire, as a law [...]” (*Reasonableness*, NUOVO 1997, 142.) „It [= reason] never from unquestionable principles, by clear deductions, made out an entire body of the «law of nature».” (*Reasonableness*, NUOVO 1997, 140.)

⁹ „We know good and bad angels have abilities and excellencies exceedingly beyond all our poor performances or narrow comprehensions.” (*A Discourse of Miracles*, [TEGG 1963], vol. IX, 264.) Locke az *Essay*-ben is több helyen foglalkozik – hipotetikusán – az angyalok tulajdonságaival.

¹⁰ *A Discourse of Miracles*, [TEGG 1963], vol. IX, 264.

¹¹ Érdekes módon egybevág ezzel az, amit **Dr. Johnson** idéz **Swift** *Miscellanies* c. művéből a „*reason*” szó 1. jelentésének irodalmi példaanyagában: „It would be well, if people would not lay to [!] much weight on their own reason in matters of religion [...] Reason itself is true and just, but the reason of every particular man is weak and wavering, perpetually swayed and turn’d by his interests, his passions and his vices.”

¹² *Essay*, Book IV, Ch. XVIII, § 8. = NIDDITCH 1975, 694.

¹³ *Reasonableness*, NUOVO 1997, 133.

¹⁴ *Ibid.*

a metafizika terén dualista (Isten és a [számunkra ismeretlen] értelmi világ szellemi, a fizikai világ anyagi természetű); ezzel szemben keresztény újplatonikus kortársai, mindenekelőtt Norris és Malebranche, akik metafizikai monisták, az ésszel egyetemben az egész világot is emanáció útján származtatják Istenből.¹⁵

Az észfogalom ezenkívül kapcsolódik a „természeti törvény” fogalmához is, hiszen – a *Reasonableness* szerint – az ész legfőbb feladata a morális természetű „*law of nature*” felismerése: az ész mint eszköz, mint belső, értelmi világosság dolgozik az emberi természetbe írott erkölcsi törvény feltárásán („*nature*” az említett kifejezésben = „egy dolog belső természete”).

Locke ész-fogalma tehát egyrészt belsőleg nagyon komplex és ellentmondásos: az ész (a szó meghatározott értelmében) isteni és emberi, valamint ennek függvényében képes és képtelen feladatának ellátására; másrészt pedig (külsőleg) Locke fogalmi rendszerében **hidfogalom**ként működik, amennyiben önmagában nem áll meg és nem képez végső alapot, hanem szükségszerűen továbbvezet bennünket egyfelől a „*revelation*”, másfelől pedig a „természeti törvény” fogalmához és az istenfogalomhoz.

§ 4. „Revelation.” A kinyilatkoztatás, melyre az ész a fentiek szerint rászorul, a *Reasonableness of Christianity* fő témája. Locke kétfelé bontja e fogalmat: egyfelől létezik „**tradicionális**”, másfelől pedig „**individuális**” kinyilatkoztatás. Autentikus, „*tradicionalis*” kinyilatkoztatásnak Locke szerint az egész egyetemes történelemből egyedül az tekinthető, melyben Jézus részesítette tanítványait, illetve amelyben Szent Pál részesült (a „*tradicionalis*” szó itt – etimológiai értelmének megfelelően – olyan kinyilatkoztatást jelöl, melyet a tanúk „átadnak” a többieknek, mégpedig írásos formában). Az ilyen, valóságos kinyilatkoztatást általában egyszerre többen kapták, és mindig valamilyen csodatétel is kísérte az új ismeret Istentől való származásának bizonyítékaként (vö. *A Discourse of Miracles*). Az „*individuális*” kinyilatkoztatás ezzel szemben csak egyetlen tudatot érint, és nem kötődik a múlthoz, hanem bármikor megtörténhet; s bár Locke – Isten mindenhatósága miatt – nem zárja ki ennek lehetőségét,¹⁶ mégis kritikusan szemléli azt.

Mind az apostoli, mind pedig az esetleges későbbi kinyilatkoztatások közös jellemzője azonban, hogy Isten ilyenkor **közvetlen** befolyást gyakorol az értelemre, tehát nem veszi igénybe természetes képességeinket; e közvetlen beavatkozás **megvilágosodást** eredményez (Locke saját kifejezései: to be „**enlightened**”, „*illuminated*”, „*inspired*”) az értelemben, melynek ezek szerint **sötétségben** (ismerethiányban) kellett lennie megelőzőleg, mégpedig mindenekelőtt Isten tulajdonságaival, illetve az erkölcsi (= „*természeti*”) törvénnyel kapcsolatban;¹⁷ márpedig az erkölcsi törvény megismerése az ember első számú, központi kötelessége. Locke például a következőket mondja Pálról a páli levelek parafrázisához írott előszavában: „[...] *he had the whole Doctrine of the Gospel from God by immediate Revelation* [...]”, „[...] *God himself had condescended to be his Instructor [!] and Teacher*”, „[...] *he had Light from Heaven, it was*

¹⁵ Vö. John Norris: Reason and Religion, különösen II/2, In *Treatises upon several Subjects* (1698), WELLES 1978b; Nicolas Malebranche: *De la recherche de la vérité* (1674), különösen livre III, 2e partie, chh. IV–VII.

¹⁶ „*God I own cannot be denied to be able to enlighten the Understanding by a Ray darted into the Mind immediately from the Fountain of Light* [...]” (*Essay*, Book IV, Ch. XIX, Ch. 5 = NIDDITCH 1975, 699.)

¹⁷ Vö. *Reasonableness*, Nuovo 1997, 137: „*In this state of darkness and error, in reference to the «True God», our Saviour found the world. But the clear revelation he brought with him, dissipated this darkness; made the «one invisible true God» known to the world* [...]”

God himself furnished him [...] stb.¹⁸ Ugyanígy a Szentlélekről is azt olvassuk, hogy „megvilágosította” a tanítványok értelmét: „[t]hey then were **enlightened** [...]”, azaz „*ful-ler and clearer evidence and knowledge*”-hoz jutottak.¹⁹ Az individuális kinyilatkoztatás elméleti lehetőségét az *Essay* kritikus állásfoglalása ellenére megerősíteni látszik, amit Locke a Szentlélekről – más összefüggésben, de az előbbiekkal összhangban – mond: „[...] *the Spirit of God shall work upon us [...]*”.²⁰

Az istenség tehát Locke explicit teológiája szerint mindenesetre képes közvetlen módon is megnyilatkozni, azaz mintegy „megnyitni” („[...] *he [= Jesus] opened himself more than he had hitherto done [...]*”),²¹ jóllehet Locke gyakran hangsúlyozza,²² hogy Isten mindaddig nem folyamodik természetfeletti eszközökhöz, amíg ez nem elkerülhetetlen. A természetfölötti illetően megnyilatkozása pedig „megnyitja” („»[t]hen *opened he their understanding, that they might understand the scripture [...]*«”),²³ azaz kiszélesíti az emberi értelem befogadóképességét, miáltal az hirtelen képessé válik evilági (morális és vallási) kötelezettségeinek világos megértésére.

Látható tehát, hogy a kinyilatkoztatás fogalma, még így: a történeti értelmezésére leszűkítve is, milyen óriási jelentőségű Locke ismeretelméletében és metafizikájában. Az ilyen, teológiai szövegösszefüggésben álló kijelentések ugyanis ugyanazokat az általános filozófiai kifejezéseket használják („*knowledge*”, „*understanding*”), mint a szigorúan filozófiai fejtegetések más művekben, és nincs okunk feltételezni, hogy ezek itt alapvetően más értelemben állnának.

A kinyilatkoztatás azonban nem egyszerű **komplementere**, kiegészítője az észnek: a kettő között fennálló összefüggés bonyolultságát mutatja, hogy „*reason*” és „*revelation*” egy egyszerű művelettel **konvertálhatóak** is egymásba. Az *Essay* IV. könyvének egy nagy jelentőségű szöveghelyén (ch. XIX, § 4. = NIDDITCH 1975, 698) Locke körkörös definíciót ad e két fogalomról: „*Reason is natural Revelation, whereby the eternal Father of Lights, and Fountain of all Knowledge communicates to Mankind that portion of Truth, which he has laid within the reach of their natural Faculties: Revelation is natural Reason enlarged by a new set of Discoveries communicated by GOD immediately, which Reason vouches the Truth of, by the Testimony and Proofs it gives, that they come from GOD.*” (Kiemelések Locke-tól.) Miután tehát e két ismeretforrás egyaránt Istentől van, ezért **nem is kerülhetnek ellentmondásba** egymással (amennyiben ténylegesen kinyilatkoztatásról van szó),²⁴ és a különbség közöttük mindenekelőtt az, hogy az ész természetes és rendes ismeretközlési módszer, a kinyilatkoztatás ellenben természetfeletti és rendkívüli. Magasabb szempontból: az ismereti skála csúcáról

¹⁸ *A Paraphrase and Notes on the Epistles of St. Paul [...], The Preface: An Essay for the Understanding of St. Paul's Epistles by Consulting St. Paul Himself.* WAINWRIGHT 1987, vol. I, 110 és 113. Vastag betűs kiemelések az egész dolgozatban a dolgozat szerzőjétől.

¹⁹ *Reasonableness*, Nuovo 1997, 93. További példák az értelem természetfölötti megvilágosodására („**enlightenment**”): Locke a saját szavaival tolmácsolja Jézus szándékát: „*My death and resurrection, and the coming of the Holy Ghost, will speedily enlighten you, and then I shall make you know the will and design of my Father [...]*” (ibid. 96). Vö. még ibid. 94–96, *passim*.

²⁰ *Ibid.* 151.

²¹ *Ibid.* 96.

²² Különösen a Malebranche-sal és Norris-szal vitatkozó kéziratokban.

²³ *Ibid.* 99. E szöveghelyen Locke a saját fordításában közli Lukács XXIV: 44–47-et, tehát itt tulajdonképpen szentírási idézettel állunk szemben.

²⁴ „[...] *reason gives its suffrage too, to the truths revelation has discovered.*” (*Reasonableness*, Nuovo 1997, 145.)

(azaz Isten felől) nézve azonban a két módozat egyaránt ugyanazon magasabb kategóriában: az **isteni ismeretközlés** kategóriájában helyezkedik el.

Kölcsönös konvertálhatóságuk további, nyelvi bizonyítéka, hogy a „to reveal” ige előfordul a „reason” szóval egy szerkezetben is: „*God had, by the light of Reason, revealed to all mankind, [...] that he was good and merciful [...]*”²⁵ Amiként pedig az ész nyelvi síkon „világosság”-ként („*the light of Nature*”)²⁶ kerül bemutatásra, úgy a keresztény kinyilatkoztatás is „fény”-ként jelenik meg („*the light of the Gospel*”).²⁷ Továbbá, miután közös, isteni származásuk folytán nem kerülhetnek ellentétbe egymással, ezért jelen is lehetnek **egyidejűleg** ugyanazon tudatban, anélkül hogy kioltanák egymást: „*[w]hen he [= God] illuminates the mind with supernatural Light, he does not extinguish that which is natural*”²⁸ – a tudat a közvetlen kinyilatkoztatás megtapasztalása alatt is teljes épségben őrzi meg az észet, hisz a kinyilatkoztatás csupán ismereteket tesz hozzá az észhez (*gratia non tollit naturam, sed perficit*).

Közös származásuk mellett összeköti őket közös **céljuk** is: a „természeti törvény” megismertetése, amire úgy tűnik, Locke szerint leginkább egyesült erővel képesek; de több szöveghely szerint mindegy, hogy az ember melyikük segítségével jut el e törvény ismeretéhez.²⁹

„Reason” és „revelation” határait ugyanakkor kölcsönös konvertálhatóságuk és komplementaritásuk ellenére sem moshatjuk össze. Ismeretes, hogy az *Essay* IV. könyvének egy döntő passzusában³⁰ Locke határozottan leszögezi, hogy bár az ész nem vehet el semmi olyan, kinyilatkoztatott tételt, amelyet természetes képességeink révén nem tudunk belátni, mégis ellenőriznie kell, „*whether it be a Revelation from God or no [...]*” (az ellenőrzés módja a *Discourse of Miracles* szerint az, hogy megvizsgáljuk: kísérik-e a kinyilatkoztatást **elég nagy számban** olyan csodatételek, melyek csakis a végtelen hatóerejű istenségtől származhatnak); és hogy az állítólagos kinyilatkoztatás nem mond-e ellent az észnek. Kevésbé ismeretes ugyanakkor, hogy Locke álláspontja szerint áttételek módon a kinyilatkoztatás is ellenőrzi az észet, mégpedig közelebről a szentírás-magyarázat területén;³¹ illetve, hogy (kinyilatkoztatás és ész viszonyát most az előbbi felől közelítve meg) Locke szerint maga a kinyilatkoztatás történeti ténye utal arra, hogy az ész nem elégséges minden, az emberi létezés számára nélkülözhetetlen ismeret megszerzésére.³² Miután azonban az ész mindazonáltal ellenőrzi a kinyilatkoztatás **eredetét**, ezért végső soron azt kell mondanunk, hogy e két ismereti forrás nem egyszerűen komplementer (= ahol az egyik véget ér, ott elkezdődik a másik),

²⁵ *Reasonableness*, NUOVO 1997, 133.

²⁶ *Essay*, NIDDITCH 1975, 352 = Book II, ch. XXVIII, § 8, stb.

²⁷ *Reasonableness*, NUOVO 1997, 137.

²⁸ *Essay*, NIDDITCH 1975, 704 = Book IV, ch. XIX, § 14.

²⁹ Vö. „[...] *the Divine Law, whereby I mean, that Law which God has set to the actions of Men, whether promulgated to them by the light of Nature, or the voice of Revelation.*” (*Essay*, NIDDITCH 1975, 352 = Book II, ch. XXVIII, § 8); és „*Whatsoever should thus be universally useful, as a standard [= the law of nature] to which men should conform their manners, must have its authority, either from reason or revelation.*” (*Reasonableness*, NUOVO 1997, 142.)

³⁰ Ch. XIX, § 14 = NIDDITCH 1975, 704.

³¹ „[...] *there are fewer [people] that bring their opinions to the Sacred Scripture to be tried by that infallible Rule, than bring the Sacred Scripture to their Opinions, to bend it to them [...]*” (*A Paraphrase and Notes on the Epistles of St. Paul...*, *The Preface*; WAINWRIGHT 1987, vol. I, 107. Itt a (teológiai használatban működő v. „teológiai”) észet a Biblia szövegéhez kell igazítani.

³² A *Discourse of Miracles*-ben olvassuk a következőket: „[...] *it cannot be expected that God should send any one into the world on purpose to inform men of things indifferent, and of small moment, or that are knowable by the use of their natural faculties.*” ([TEGG 1963], vol. IX, 262.)

hanem **interdependens** is, tehát kölcsönösen egymásra vannak utalva, kölcsönösen feltételezik egymást.

„Ész” és „kinyilatkoztatás” mindezek alapján tehát „testvérfogalmak”, melyek kölcsönösen utalnak egymásra. Locke alapvető, komplex, de koherensen kifejtett meggyőződésének tűnik ugyanis, hogy ész és kinyilatkoztatás harmonikus viszonyban állnak egymással. E tétel tekintetében ismét kezét nyújt egymásnak empirista és platonikus; ennek igazolásául idézzük Culverwel néhány mondatát a *Discourse of the Light of Nature* c. műből (1652): „Reason and Faith may kisse [!] each other. There is a twin-light springing from both, and they both spring from the same fountain of light, and they both sweetly conspire in the same end, the glory of that being from which they shine, & the welfare & happiness of that being upon which they shine.”³³

§ 5. „Law of Nature.” A következő lépésben szükségszerűen azt kell megvizsgálnunk, hogy mi az, aminek megismerését Locke morálteológiája előírja az ember számára. Említettük már, hogy ez az ún. „**természeti törvény**”, amely nem más, mint „az emberi természetbe (Isten által) beleírt, abban benne rejlő, mindenekelőtt vallási és morális parancsolatokat tartalmazó törvény” (a „természet” szó tehát itt a „belső forma” jelentésben áll). E törvényt Locke annak különböző aspektusai alapján és mindenfajta jelentésváltozás nélkül mindenekelőtt a következő nevenek nevezi meg: „law of nature”, „natural law”, „moral law”, „law of reason”, „law of right” és „divine law”. E törvény újfent amiatt nyeri el (többek között) az „**isteni**” jelzőt, hogy Istentől mint októl (*a Deo*) származik: Isten a tetszése szerint bővítheti az emberi természet morális lényegét alkotó törvényt.³⁴ E „természeti törvény” továbbá **örök** és mindenütt ugyanaz („*every where the same*” és „*eternal*”):³⁵ a törvényalkotó attribútumai, lényegi tulajdonságai is „áterednek” az okozás folyamán az okból az okozatba; egy másik szöveghely pedig a következő definíciót adja: „[t]he law is the eternal, immutable standard of right.”³⁶

Az emberi természet ezen örökérvényű törvénye (mely legalábbis kauzális értelemben Istentől ered), az embernek lényegalkotó, centrális része, mivel az ember hivatása döntően vallási-morális (Locke e meggyőződésének oka feltehetőleg az ideatan **agnosztikus** jellege). Az eddig mondottak alapján tehát most már hipotetikusan felvázolhatjuk Locke **teológiai** emberképét: az ember mindenekelőtt rendelkezik **ésszel** mint **természetes** képességgel + az emberi természetet az (előíró, preskriptív jellegű) **belső erkölcsi törvény** határozza meg + az ember rendelkezik továbbá a **kinyilatkoztatás** megértésének **passzív, természetfeletti** képességével. A *Reasonableness* egyik alapvető filozófiai teológiai tézise szerint ezen antropológiai szerkezet keretei között az ész és a kinyilatkoztatás úgy működik együtt, hogy közösen megvalósítják

³³ WELLEK 1978a, 1–2.

³⁴ „[...] it being a part of the law of nature that man ought to obey every positive law of God, whenever he shall please to make any such addition to the law of his nature.” (*Reasonableness*, Nuovo 1997, 15.) Vö. még: „The duties of that law [= „the eternal law of right”], arising from the **constitution of his very nature**, are of eternal obligation [...]” (*Ibid.* 112.) A filológus bánatára még a tágabb szövegösszefüggés alapján is nehéz megállapítani, hogy a „his” szócska e két idézetben Istenre vagy az emberre utal-e; némi csekély esély van rá, hogy legalább a második idézetben Istenre vonatkoztatandó. Ez esetben e mondat jelentheti azt, hogy a morális törvény egyszersmind Isten saját természetének belső törvénye is, tehát hogy e törvény Isten lényegéből fakad (genetikai összefüggés).

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Reasonableness*, Nuovo 1997, 133. Az *Essay*-ben a következő magyarázatot találjuk a törvénnyel kapcsolatban: „That God has given a Rule whereby Men should govern themselves, I think there is no body so brutish as to deny. He has a Right to do it, we are his Creatures: He has Goodness and Wisdom to direct our Actions to that which is best [...]” (NIDDITCH 1975, 352 = Book II, ch. XXVIII, § 8.)

az értelem megvilágosodását („**enlightenment**”), melynek révén az erkölcsi törvény teljes mértékben ismertté válik az ember számára.

A *Reasonableness* szerint (az itteni kevésbé optimista „reason”-fogalomnak megfelelően) mindez úgy játszódik le, hogy az ész természetes úton feltárja a törvény alapvető tartalmát, a kinyilatkoztatás pedig mintegy szisztematikusan és – az isteni törvényhozóra való hivatkozással – kategorikusan meghatározza az egyes etikai parancsolatokat (Locke itt a hegyibeszédre [„the sermon on the mount”] utal).³⁷ A törvény alapvető tartalma pedig a következő: „*Man is to [...] obey God*”;³⁸ s ezzel az „ész”, a „kinyilatkoztatás” és a „természeti törvény” fogalmai közötti lényegi és szükségszerű összefüggéseket követve eljutunk Locke **vallás**fogalmához.

§ 6. „Religion.” Locke vallásfogalma kétségkívül keresztény (protestáns) vallásfogalom, melyet mindenekelőtt a *Reasonableness* fejt ki részletesen. E vallás érdekes módon valószínűleg egyszerre nevezhető „észvallás”-nak és „szív-vallás”-nak. Meghatározó jellemzője az ún. **latitudinárius** dogmatika: az egyetlen elfogandó hitcikkely a „Jézus a Megváltó” tétel, minek folytán kiszélesedik („latitudo”-t, szélességet nyer) a hívőnek nevezhető emberek köre. Ezen egyszerű tétel teológiai tartalma azonban mérhetetlenül súlyos: a Megváltó személyének megvallásán keresztül tulajdonképpen egyáltalán a megváltást ismeri el a hívő, ezáltal pedig morális, azaz (Locke-nál) egyszerűsített **egzisztenciális végcél**jának megvalósulását teszi függővé az istenségtől. Ez a teológia tehát mindenekelőtt **szótériológia** (megváltástan), melynek szükségszerű elméleti kiindulópontja az a tény, hogy az ember képtelen megfelelni a „természeti” vagy „isteni” törvény kategorikus parancsolatainak: vagyis a bűnbeesés.

A vallásosság lényegét Locke döntően a **szív** tisztaságába és az istenség iránti **érzület**ébe, valamint a vallásgyakorlat egyszerűségébe, az etikai parancsolatok megtartásába (az erényes cselekvésbe) helyezi, amint erről több művében is beszél: a vallás nem más, mint „*a plain, spiritual worship*”, „*a pure heart*”, „*praises and prayers, humbly offered up to the Deity*”,³⁹ „*high and awful [= full of awe] thoughts men ought to have about the Deity*”,⁴⁰ „*love and affection to him*”,⁴¹ „*love and reverence*”⁴² stb.⁴³

Érdekes megjegyezni, hogy a fő (és egyetlennek feltüntetett) dogmatikai tételen kívül szerepel még néhány, kevésbé központi jelentőségű tan is (második eljövétel, utolsó ítélet) a kinyilatkoztatás által elfogandó tézisek között, melyeket Locke logikailag a fő tételből származtathatónak mond.⁴⁴ Ez azonban nem áll arra a különösnek tűnő megnyilatkozásra, melyet a Norris-szal vitatkozó kézirat 31. bekezdésében olvasha-

³⁷ *Reasonableness*, Nuovo 1997, 114–120.

³⁸ *Essay*, NIDDITCH 1975, 651 = Book IV, ch. XIII, § 3.

³⁹ *Reasonableness*, Nuovo 1997, 148.

⁴⁰ *A Discourse of Miracles*, [TEGG 1963], vol. IX, 262.

⁴¹ *Reasonableness*, Nuovo 1997, 129.

⁴² *Some Thoughts Concerning Education*, § 136 = [TEGG 1963], vol. IX, 128.

⁴³ Teljesebb kifejtésben olvashatunk a helyes vallásról többek között a *Reasonableness* Nuovo-féle kiadásának 148. oldalán, a következőképpen: „*To be worshipped in spirit and truth, with application of mind, and sincerity of heart, was what God henceforth only required. Magnificent temples and confinement to certain places, were now no longer necessary for his worship, which by a pure heart might be performed any where. [...] Praises and prayers, humbly offered up to the Deity, were the worship he now demanded; and in these every one was to look after his own heart, and to know that it was that alone which God had regard to, and accepted.*” L. még Locke véleményét a bűnbánatról („repentance”), *ibid.* 105; valamint a következő, összefoglaló mondatot ugyanebből a műből: „*This oblation of an [!] heart, fixed with dependence on, and affection to him, is the most acceptable tribute we can pay him, the foundation of true devotion, and life of all religion.*” (*ibid.* 129.)

⁴⁴ A *Reasonableness* vége felé.

tunk. Itt a lélek halál utáni, túlvilági („hereafter”) életével kapcsolatban, Malebranche és Norris közvetlen, értelmi istenlátást feltételező nézetével szemben Locke a következőt jelenti ki: „*There will be objects in a future state, and we shall have bodies and senses.*”⁴⁵ A modern olvasó meglepetésére a dogmatörténet által jól ismert téziszről van itt szó: a lélek a halál után (a „status futurus”-ban, a túlvilágon) egyfajta szellemtestet („spiritual body”)⁴⁶ visel majd, mely a maga sajátos módján érzékelni is képes lesz (az egyházatyák szerint természetesen kizárólag Istent, vö. Ágoston: *Isten állama*, utolsó oldalak; Eriugena: *Periphyseon*, I. könyv). Ezen utóbbi tétel minden valószínűség szerint Locke **személyes hitének** megnyilatkozása, annál is inkább, mert csak saját használatra készült kéziratban maradt fenn.

A Locke-i vallásfogalom főbb vonásainak e vázlatos áttekintése után, és mielőtt továbblépnénk Locke istenfogalmához, szembe kell még néznünk Locke egész teológiájának talán legnehezebb kérdésével: **ésszerű-e** a kereszténység abban az értelemben, amelyben Locke annak nevezi?

Locke problémafelvetését és válaszát a *Reasonableness of Christianity* első harminc, illetve utolsó hatvan oldalából ismerhetjük meg.⁴⁷ A kérdés magva Locke (igenlő) válaszával kapcsolatban az, hogy ha egyszer **individualista** morálfilozófiai alapon állunk (Locke szerint egyedül Ádám kapott ígéretet az örök életre, tehát utódai jog szerint nem tarthatnak igényt rá), akkor milyen alapon nevezhető ésszerűnek a megváltás műve (elvégre a kereszténységet a megváltással kapcsolatos hitre és cselekedetekre redukáltuk), mely azokat is örök élethez juttathatja, akik **nem** kaptak Ádáméhoz hasonló ígéretet. Kérdésünket tehát úgy pontosíthatjuk, hogy ésszerű-e a **megváltás**? Locke úgy érvel, hogy ha Isten nem váltja meg az emberiséget, akkor hiábavaló lesz az emberekkel kötött szövetsége („the covenant”), és senki sem jut a mennyek országába. A kérdés az, hogy az isteni terv ezen elakadásának orvoslása: a megváltás levezethető-e a szigorú értelemben vett „reason” szabályaiból. A megváltás mármost Locke explicit teológiája szerint Isten olyan megnyilvánulása, melyhez szükség volt Isten végtelen kegyelmére („**infinite mercy**”). A kérdést tehát újra, még pontosabban is megfogalmazhatjuk olyanformán, hogy vajon **ésszerű-e a kegyelem**? Van-e olyan szabálya az észnek, mely előírja a kegyelem gyakorlását? Nos, Locke szerint van. A megoldás első lépéseként rá kell mutatnunk, hogy maga az ész elsősorban instrumentális jellegű: mindenekelőtt eszköz, melynek fő feladata a „természeti” vagy „morális” törvény felfedezése. A természeti törvény tartalmi jellegű; de mégis **ésszerű**, amennyiben az ész (a kinyilatkoztatás segítségével) képes megismerni azt. Második lépésként megemlítenőd, hogy Locke explicit álláspontja szerint a bennünk lévő erkölcsi törvény **tartalmazza** a megbocsátás parancsolatát is; márpedig ebből az emberi és isteni természet közötti, kauzalitásra épülő **analógia** alapján levonható az a teológiai következtetés, hogy az **isteni természetnek** is tartalma a megbocsátás, azaz a megváltás. *Ergo* az emberben lévő, a szó meghatározott értelmében ésszerű természeti törvényből **kikövetkeztethető**, hogy Isten meg fogja váltani az emberiséget.⁴⁸

⁴⁵ *Remarks upon some of Mr. Norris's Books...*, [TEGG 1963], vol. X, 258.

⁴⁶ *Reasonableness*, Nuovo 1997, 108.

⁴⁷ Locke e teológiai főműve egy explicit grafikai tagolás (fejezetbeosztás stb.) nélküli, körülbelül 160 oldalas szöveg.

⁴⁸ A gondolatmenet rekonstrukciója mindenekelőtt két szöveghelyre alapul: *Reasonableness*, Nuovo 1997, 122 és 133.

Locke gondolatmenete tehát abban a meghatározott értelemben nevezi ésszerűnek a megváltást, hogy az ész képes megismerni és megérteni, azaz racionális formára hozni azt. Locke saját kifejezésével élve, a megváltás annyiban ésszerű, amennyiben **konformabilis** („conformable”) az ésszel (*quoad formam rationalem possibilem*). Indokoltnak tűnik azonban ezt a tételt kiegészítenünk azzal, hogy a megváltás ennek ellenére nem ésszerű a **valós eredet** tekintetében (*quoad originem realem*). Ezt a megkülönböztetést a következőképpen indokolhatjuk.

Az ész mindenekelőtt instrumentum vagy képesség ugyan, de a korabeli filozófiai nyelv „reason”-nek nevez minden olyan igazságot is (vö. **Wollstone** definícióját a 2. l.j.-ben), mely az ész útján akár a közvetlen intuícióból, akár a (külső vagy belső) érzék adataiból (az ideákból) demonstratív levezetett tudás. Így Locke szerint „ésszerű” az a tudásunk is, hogy „van Isten”, sőt az is, hogy „csak egy Isten van”.

De még az így felfogott észből sem **eredeztethető** tartalmi értelemben a megváltás szükségszerűsége. A megváltásban („gratia”) ugyanis van valami, ami végtelenül **megaladja** az észet; elvégre szükséges volt hozzá Isten külön döntése, melynek alapja a végtelen kegyelem („infinite mercy”). Ezt viszont éppen Isten radikális másságának, a minden véggessel szembeni **végtelen többlet**ének nevezhetjük.

Locke teológiájában ez a megkülönböztetés nem nyer ugyan tételes kifejtést, de látens jelen van abban a tézisben, hogy kinyilatkoztatásra csak a természetes emberi képességeket meghaladó ismeret esetében van szükség (vö. *A Discourse of Miracles*). A *Reasonableness* szövege azonban elmosza lehetséges forma és valós eredet különbségét, miáltal a keresztény vallás és Isten természete fogalmi megszorítás nélkül „racionális”-nak minősül. A megkülönböztetés hiánya ellenére e racionális szótériológia Locke teológiájának csúcspontja, az a pont, ahol a **teológia** látens valóban **metafizikussá** válik; ahol Isten lényegét annyiban sikerül sejtetnie, amennyiben az **végtelen**.

Isten végtelenségének racionalizálása azonban a racionalitás végtelenné tételét is jelenti. E végtelenné tett, univerzális racionalitásban helyezi el Locke teológiája a keresztény vallást; és ez a lépés történeti szempontból kétségtelenül a kereszténység **megmentésére** tett kísérlet: a vallásnak az ész univerzalitásába való menekítése a koraújkor ezen időszakában fenyegetőnek érzett ateista és szektarianista áramlatokkal szemben.⁴⁹

§ 6. „God.” Locke valamennyi, eddig vizsgált fogalmát szoros logikai összefüggés kapcsolja az istenfogalomhoz. Szükségesnek látszik azonban ezen végső alap- és célfogalmat három megközelítésből elemezni: **A)** metafizikai megjegyzés az ideatan általános természetéről, az Isten-ideával kapcsolatosan; **B)** az Isten-idea és a „Self”-idea közötti logikai összefüggés; **C)** az Isten-idea tételes, filozófiai tartalma.

A) Megjegyzés az ideatan általános természetéről. Locke ész-fogalmát tárgyalva már említettük a közismert tény, hogy a Locke-i értelemben vett „idea” (fogalom) mindig csak a neki megfelelő dolog („thing”) névleges lényegét tartalmazza, sohasem a valós lényegét, amelyről egyáltalán semmit sem tudunk. Ennek oka az, hogy bár az egyszerű ideák (minden további összetétel építőkövei) ténylegesen a külső, fizikai vagy a belső, lelki valóságból származnak, mégis az értelem **belsejében** jönnek létre, melyet Locke gyakran hasonlít zárt, a külvilággal mintegy nyílásokon át érintkező

⁴⁹ A kereszténység szektásodásának veszélyével (a „dissenting congregations” elszaporodásával) Locke hosszabban is foglalkozik a *Reasonableness* utolsó oldalain.

szobához. (Zárójelben meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez sem ilyen egyszerű: az *Essay* szövegében magában az ideák – a nyelvi kifejezés síkján – hol úgy jelennek meg, mint amelyek értelemben vannak, hol pedig úgy, mint magukban a dolgokban lévő; mintha csak az értelem valahogyan „kivenné” őket a dolgokból. Ezért helyesebb úgy fogalmazni, hogy az ideák státusa – elhelyezkedésük tekintetében – **oszilláló.**) Minthogy a dolgok valóságos, belső szerkezete („constitution”) rejtett, ezért minden tudásunk a valóságból származik ugyan (**kauzális** kapcsolat áll fenn dolog és idea között), de sohasem ragadja meg a valóság lényegét. Ezt a némileg kellemetlen állapotot metafizikai határhelyzetnek nevezhetjük; de ha Locke-ot követjük, akkor mindazt, amit „tudás”-nak nevezünk, lényegi értelemben **hipotetikusnak** kell elfogadnunk. Ennek ellenére „tudás”-nak nevezzük, hiszen nincsen semmi más, amit annak nevezhetnénk; és ebből adódhat a Locke-i filozófia alapvetően vallási-morális jellege: a hipotetikus tudást ugyanis **elégségesnek** tekintjük a helyes erkölcsi cselekvés kijelöléséhez. Mindezt most az Isten-ideára alkalmazva azt mondhatjuk, hogy az istenfogalom, melyet hipotetikusán megkonstruáltunk a metafizikában, elégséges lehet arra, hogy filozófiailag legitim módon tegyen szolgálatot a teológiában, hiszen itt van még egy ismeretforrásunk: a kinyilatkoztatás. Ezenkívül Locke istenfogalmának elemzésekor nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy az itt mondottak kivétel nélkül **minden** ideánkra vonatkoznak, tehát mindenekelőtt a „Self” ideájára is. Locke explicit kijelentései szerint ugyanis az „én” mint gondolkodó dolog mibenléte szintén tökéletesen ismeretlen, ez az idea éppúgy csak a dolog névleges lényegét adja tudtul, mint bármely másik.

B) Az Isten-idea és a „Self”-idea összefüggése. A Locke-i istenfogalomnak van a fentiekén kívül még egy szembeötlő fogyatéka: nem „clear and distinct”, hiszen úgy hozzuk létre, hogy a magunkban („Self”) vagy a világban tapasztalt pozitív tulajdonságok legfontosabbjait végtelen mértékben vesszük, minél fogva az idea határai nem statikusak, hanem mozgásban vannak, tehát elmosódottak: a véges tudat az Isten-idea révén végtelen közelítéssel közelít a végtelen tudathoz. A „Self” ideája nem szenved ettől a fogyatéktól, mert ezt közvetlen, értelmi intuícióval nyerjük a saját tudatunkra való reflektálás útján (tehát az elme belső látósugarának önmaga fölé való visszahajlításával), minél fogva ezt az ideát világosnak és elkülönítettnek nevezhetjük, hisz az egyedi tudat ideája az emlékezetünkkel átfogható időtartamon belül **önazonos** dolog ideája; az emlékezetünkkel átfogható időtartam pedig nem végtelen. Az „én” ideája továbbá közvetlenül, az ész minden diszkurzív működése nélkül adott, tehát megkérdőjelezhetetlen ismereti alapnak tekinthető (fenntartva, hogy ez is csak a hozzá rendelt dolog névleges lényegét tartalmazza). Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a „Self” ideája tökéletesebb, mint az istenfogalom.

Nos, a **megismerés rendje** szerint valóban előbb következik, de a **létezés rendje** szerint nem. Van ugyanis egy olyan fogyatéka, melytől az Isten-idea mentes: hogy ontológiai alapja (tehát az a realitás, amelynek ez az ideája) nem szükségszerű. Ebből pedig az következik, hogy maga az idea is **esetleges**; ezzel szemben az Isten-idea bármely „Self”-idea adott volta esetén **szükségszerű**, hiszen ez egy olyan létező ideája, amelyet rögtön posztulálnom kell (*Essay*, book IV., ch. X.), amint „Self”-ideám véges voltát fölfedezem, mert létezés (az oksági lánc végén) nem jöhetett létre nemlétből.

A „Self”-idea tehát **ismereti** kiindulópont, melyből matematikai bizonyossággal jutunk el a „Self” **ontológiai** alapjához; s bár ezen alapról (annak természetéből kifolyólag) csak tökéletlen filozófiai idea alkotható, ezt az ideát mégis jogosan, sőt szükségszerűen használjuk a teológiában és a filozófiában.

C) Az Isten-idea filozófiai tartalma.⁵⁰ A Locke-i istenfogalom e rövid, filozófiai fejtegetését indokoltnak tűnik azzal kezdeni, hogy miután Isten az emberi ész adományozója (oka), ezért nyilván birtokolja az ész **teljességét**. Bár ez a következtetés ebben a formában kimondatlan marad, mégis világos, hogy Locke a lehető legnagyobb mértékben racionalizálja az istenfogalmat is. Itt szerzőnk ismét egyetért platonizáló keresztény kortársaival: Malebranche megnevezi Istent úgy is, mint „*la Raison universelle*”, Culverwelnél pedig ezt a nevet olvassuk: „*the God of Reason*”.⁵¹ Isten alapvetően racionális természete magyarázza, hogy Isten általában természetes módon gyakorol hatást a világra,⁵² csak kivételesen folyamodik természetfölötti eszközökhöz.

Isten azonban ugyanakkor végtelen is, márpedig „[...] *nothing finite bears any proportion to infinite* [...]”.⁵³ Másként szólva, bár az ember a létezése és a lényege által is Istenre utal, ember és Isten viszonya mégsem két összemérhető dolog („comparables”) viszonya: az ember **eltörpül** az isteni végtelenség mellett. Locke e logikai tézisét metafizikailag pontosabban kibontva azt mondhatjuk, hogy Isten lényegileg a valóságnak **nem ugyanazon rendjébe** tartozik, mint az ember: lényegük annak ellenére is alapvetően különböző, hogy az ember lényegének **alapja** (legalábbis kauzális értelemben) Isten.

E lényegi végtelenség folyamánya, hogy Locke sokszor nevezi Istent „*inscrutable*”-nek és „*incomprehensible*”-nek mind az *Essay*, mind pedig a *Reasonableness* szövegében. A végtelenség kiterjed Isten időbeli fennállására,⁵⁴ tudására,⁵⁵ hatalmára (képességére)⁵⁶ és (teológiai síkon) kegyelmére. Isten elnyeri továbbá a hagyományos teológia által neki tulajdonított, összes fontosabb attribútumot: egyetlen, anyagtalan, teremtő és törvényhozó.⁵⁷ Miután Isten mindenhatóságába beletartozik, hogy képes megváltoztatni a dolgok természetes menetét,⁵⁸ ezért összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a természeti világ **lényeg és létezés, elrendeltetés (telosz) és megváltás** tekintetében **teljes mértékben** egy, a racionalitást és a szuprarácionalitást ötvöző, a valóság **lényegileg** más rendjébe tartozó létezőtől **függ**. Közlebről így jellemezhetjük azt a teológiai hátteret, melynek előterében az ideatanon keresztül kifejtett, moralizáló antropológia elhelyezkedik.

§ 7. „Enlightenment & Lumières.” E kifejezések, melyeket összefoglaló lezárás-ként kísérleti jelleggel elemzünk, az ún. „felvilágosodás” korából magából származó terminusok, melyek csak a „felvilágosodás”-ra reflektáló, későbbi szerzőknél váltak alapvetően **ismeretelméleti** kifejezésekből egy **korszak** (az angolban ma ironikusnak érzett) megnevezéseivé. (Ironikus használatuk csírája azonban megvan már Malenb-

⁵⁰ Az *Essay* és a *Reasonableness* vonatkozó részein kívül az istenfogalom tekintetében fontos fejtegetéseket találunk a Malebranche-sal és Norris-szal vitatkozó kéziratokban is.

⁵¹ Malebranche: *La recherche de la vérité*, livre III, partie II, chap. VII.; és Culverwel: *Discourse of the Light of Nature*, WELLEK 1978a, 2.

⁵² Vö. pl. *Reasonableness*, NUOVO 1997, 86.

⁵³ *Essay*, NIDDITCH 1975, 371 = book II, ch. XXIX, § 16.

⁵⁴ „*The infinite eternal God* [...]” (*Remarks upon some of Mr. Norris's Books...*, [TEGG 1963], vol. X, 255).

⁵⁵ „[...] *his knowledge is infinite*.” (*An Examination of P. Malebranche's Opinion of seeing all Things in God*, [TEGG 1963], vol. IX, 250.)

⁵⁶ „*omnipotent*” (*Reasonableness*, NUOVO 1997, 17.)

⁵⁷ A *Reasonableness* 16–17. oldalain találjuk a **teológiai** istenfogalom szinte teljes, listaszerű kifejtését: „[...] *one, invisible, eternal, omnipotent God, maker of heaven and earth, & c* [...]”. Többek között a 114. oldalról tudjuk, hogy Isten ezek mellett „*lawmaker*” is. Tételes **trinitológiai** fejtegetésekkel a vizsgált szövegekben nem találkozzunk, de Locke a *Reasonableness*-ben megkülönbözteti egymástól a három isteni személyt. A trinitológia előtérbe kerül viszont Locke **Stillingfleettel** (Worcester püspökével) folytatott levelezésében.

⁵⁸ „[God] *has the power to change the course of Nature* [...]” (*Essay*, NIDDITCH 1975, 667 = book IV, ch. XVI, § 13.)

ranche-nál és Locke-nál is.)⁵⁹ E szavak latin megfelelője általában az „illuminatio” volt, és mint ismeretelméleti terminusok – a korabeli szövegek tanúságtétele szerint – határozott vallási konnotációval, sőt tipikusan denotációval is rendelkeztek. Az „enlightenment” vagy „lumières” a korabeli szerzők filozófiai terminológiájában az emberi értelem **megvilágosodása**, melyet Isten vált ki vagy természetes, vagy természetfeletti úton, s amelynek **tárgya** (a terminusok szövegösszefüggésének filológiai vizsgálata alapján) igen gyakran Isten létezése vagy az abból fakadó, az ember számára előírt morális törvény. A platonizáló keresztény szerzők (Culverwel, Cudworth, Norris, Bossuet, Malebranche) az értelem e megvilágosodását rendszerint **közvetlen intellektuális szemléletnek** fogják fel, az empirikus gondolkodók pedig inkább az írásban hagyományozott kinyilatkoztatást értik rajta. Az ilyen értelemben vett „megvilágosodás” (amely az akkori ismeretelméletnek nem marginális, hanem központi fogalma) előfeltételezi továbbá, hogy az emberi értelem a megvilágosodást megelőzőleg a **homály** állapotában volt. A platonizáló filozófusok e homály eloszlását az Istenből kisugárzó **értelmi fénynek** tulajdonítják;⁶⁰ Locke ezt hevesen vitatja ugyan („*Man may be enlightened by God, though it be not «by seeing all things in God»*”),⁶¹ de elméleti (és az apostolok esetében történeti) lehetőségét fenntartja. Dr. Johnson szótárának (*A Dictionary of the English Language* [1755]; példaanyag elsősorban, de nem kizárólag az 1580-tól 1660-ig terjedő időszakból) idevágó szócikkei megerősítik a mondottakat. A „to enlighten” szó 2. jelentésének definíciója pl.: „to instruct; to furnish with encrease of knowledge”, a felhozott irodalmi példák egyike pedig így hangzik: „*Tis he who enlightens our understanding, corrects our wills and enables us to subdue our affections to the law of God.*”⁶² Dr. Johnson továbbá felhasználja a „to enlighten” igét a „to illuminate” 3. jelentésének definíciójában is: „to enlighten intellectually with knowledge or grace”, és az itt szereplő példák egyike épp Locke-tól származik.⁶³ A francia „lumières” egészen Diderot-ig megőrzi e metafizikai alapjelentését (a *Lettre sur les aveugles* gyakran használja e szót az Isten létezésére és a moralitásra vonatkozó felismerések kapcsán). Platonistákat és empiristákat egybekapcsol azonban az az alapvető meggyőződés, hogy a megvilágosodás (legyen bár „tradicionális kinyilatkoztatás” vagy közvetlen intellektuális szemlélet) a Legfőbb Lényből árad ki, pontosan úgy, ahogyan Caravaggio és

⁵⁹ Pl. Malebranche: „*J'aime mieux qu'on m'appelle visionnaire, qu'on me traite d'illuminé [...]*” (*Éclaircissements sur la recherche de la vérité*, RODIS-LEWIS 1979, 902 = X^e éclaircissement); Locke-nál pedig a *Reasonableness* szövegében fordul elő egyszer példa az „enlightened” ironikus használatára.

⁶⁰ Vö. Malebranche: „*C'est lui qui est proprement la lumière de l'esprit, et le père des lumières.*” (*De la recherche de la vérité*, RODIS-LEWIS 1979, 340 = livre III, partie II, ch. VI [„Que nous voyons toutes choses en Dieu”]); Bossuet: „*[a]insi nous les [= les vérités éternelles] voyons dans une lumière supérieure à nous-mêmes [...]*” (*De la connaissance de Dieu et de soi-même* [poszthum. 1722], SIMON 1843 166 = ch. IV, proposition V [„L'intelligence a pour objet des vérités éternelles, qui ne sont autre chose que Dieu même, où elles sont toujours subsistantes et toujours parfaitement entendues”). A platonizáló keresztény szerzők (Malebranche, Bossuet, Norris) mind papok vagy szerzetesek, ezért erősen pasztorálteológiai nyelvet beszélnek, és ilyen természetűek filozófiai célkitűzéseik is.

⁶¹ *Remarks upon some of Mr. Norris's Books...*, [TEGG 1963], vol. X, 259.

⁶² A mondat alanya valószínűleg Jézus. Az idézet szerzőjét nem sikerült azonosítani, mert Dr. Johnson csak ennyit közöl: „*Rog.*”, rövidítések jegyzéke pedig (és oldalszámozás) nem szerepel a műben [vö. JOHNSON 1979].

⁶³ „*When he illuminates the mind with supernatural light, he does not extinguish that which is natural.* – Locke” (*Essay*, NIDDITCH 1975, 704 = Book IV, ch. XIX, § 14.) Az „**illumination**” szó 5. jelentésének definíciója így hangzik: „**infusion of intellectual light; knowledge or grace.**” Ugyanígy megerősíti a mondottakat az Oxford English Dictionary (OED) 1. kiadásának (1933) vonatkozó szócikke („to enlighten” = 5 / a jelentés: „to supply with intellectual light; to impart knowledge or wisdom to; to instruct”; 5 / b jelentés: „in religious use: to supply with spiritual light”; l. az itt megadott irodalmi példákat is).

Rubens festményein az isteni személyből vagy az égből kisugárzó világosság eltünteteti a homályt az emberi figurák körül (egyresépen ez egyszersmind a megváltás szimbóluma is): a felülről érkező fény forrása gyakran a képkereten kívül van, az ábrázolható valóság metafizikai háttérében; amiként a barokk templomok kupolafreskóján is mintegy az empirikus világ határain túlról, e világ jelenvaló határfeltételeként tekint le a természetre a természetfeletti, a végesre a végtelen többlet, melyet a templom szakrális terében nyert értelmi megvilágosodás („infinite mercy”, azaz megváltás) révén a fizikum keretein túl is meglát a hívő.

IRODALOM

- JOHNSON, Samuel [1755] 1979. *A Dictionary of the English Language*. R. W. Burchfield előszavával. Times Books. London.
- NIDDITCH, Peter H. (ed.) 1975. *John Locke: An Essay Concerning Human Understanding*. Oxford: Clarendon Press.
- NUOVO, Victor (ed.) 1997. *John Locke: The Reasonableness of Christianity as Delivered in the Scriptures*. With a new introduction by Victor Nuovo. Vermont: Thoemmes Press.
- RODIS-LEWIS, Geneviève. (ed.) 1979. *Malebranche: Oeuvres / I*. Édition établie par Rodis-Lewis avec la collaboration de Germain Malbreil. Paris: Gallimard.
- SIMON, M. Jules (ed.) [1843]. *Oeuvres philosophiques de Bossuet*. Nouvelle édition, collationnée sur les meilleures textes, et précédée d’une introduction par M. Jules Simon. Paris: Charpentier.
- [TEGG] [1823] 1963. *The Works of John Locke*. A new edition, corrected. In ten volumes. London: Printed for Thomas Tegg. Reprinted Aalen: Scientia Verlag.
- WAINWRIGHT, Arthur E. (ed.) 1987. *John Locke: A Paraphrase and Notes on the Epistles of St. Paul to the Galatians, 1 and 2 Corinthians, Romans, Ephesians*. I-II. Oxford: Clarendon Press.
- WELLEK, R. (ed.) [1652] 1978a. *Nathanael Culverwel: An elegant and learned Discourse of the Light of Nature with OTHER treatises including Spiritual Opticks*. New York – London: Garland Publishing.
- WELLEK, R. (ed.) [1698] 1978b. *John Norris: Treatises upon Several Subjects: viz. Reason and Religion, or the Grounds and Measures of Devotion...* New York – London: Garland Publishing.
- WELLEK, R. (ed.) [1724] 1978c. *William Wollastone. The Religion of Nature Delineated*. New York – London: Garland Publishing.